

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Нажимова Айсара Дуйсенбаевна

*педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори PhD, Ажиниёз
номидаги Нукус давлат педагогика институти. a.nazhimova@mail.ru*

Аннотация: Мақолада таълим ўзбек ва қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган бошланғич синфларнинг она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқини ўстириш масалалари ҳақида ёритилган.

Калит сўзлар: янги сўзлар, грамматик воситалар, нутқий малакалар, нотаниш морфологик шакллар, синтактик қурилмалар, тил ҳодисалари

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА

Нажимова Айсара Дуйсенбаевна

*доктор философии по педагогическим наукам PhD, Нукусский
государственный педагогический институт им. Ажинияза.
a.nazhimova@mail.ru*

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы развития речи учащихся на уроках родного языка начальных классов, где обучение ведется на узбекском и каракалпакском языках.

Ключевые слова: новые слова, грамматические приемы, речевые навыки, незнакомые морфологические формы, синтаксические приемы, языковые явления.

Issues of listening to pupils' speech in mother tongue lessons

Najimova Aysara Duysenbaevna

*Ph.D., Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Nukus State
Pedagogical Institute named after Ajiniyaz. a.nazhimova@mail.ru*

Annotation: The article describes the issues of teaching pupils' speech in the mother tongue lessons of primary grades, where education is conducted in Uzbek and Karakalpak languages.

Key words: new words, grammatical devices, speech skills, unfamiliar morphological forms, syntactic devices, language phenomena

«Ona tili o'quv fanidan milliy o'quv dasturi»da нутқий компетенциялар бўйича умумий ўрта таълим битирувчиларига қўйиладиган талаблар «Оғзаки нутқ малакаси», «Ёзма нутқ малакаси», «Англаш (ўқиш ва тушуниш, тинглаб тушуниш) малакаси» рунклари остида баён

қилинган. Ушбу талаблар ўқувчилар нутқининг коммуникатив жиҳатдан шакланган даражасини ифода этади. Лингвистик компетенциялар эса тил сатҳлари (фонетика, лексикология ва б.) бўйича лингвистик билимларни кўзда тутган ҳолда лингвистик малакалар белгиланган бўлиб, «... ни тўғри қўллай олиш», «...ни тўғри ёза олиш» тарзида тавсифланган. Ушбу талаблар бевосита тил бирликларини ўргатиш, нутқда фаоллаштириш билан боғлиқ таълимий жараёнларга ишора қилади [1].

Ўқувчилар нутқини янги сўзлар, сўзларнинг янги маъно қирралари, нутқда ишлатилмайдиган грамматик воситалар билан бойитиш жараёни нутқнинг миқдорий ва сифат ўзгаришларини таъминлайди, нутқ ўстириш чора-тадбирлари айна шу жараёнда амалга оширилади. Ушбу тадбирлар орқали фикрни аниқ, тушунарли, мазмунли ифодалаш кўникмалари устида мунтазам суратда иш олиб борилади. Г.Г.Никитина бу хусусида шундай ёзади: «Бошланғич мактабга тадбиқан нутқ ўстириш деганда ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма шаклларда тўлақонли нутқий мулоқотга тайёрлигини таъминловчи нутқий малакалар йиғиндисини шакллантириш англанади» [2]. Бу малакалар нутқ ўстириш мазмуни доирасидагина белгиланиши мумкин: янги сўзларни, сўз шаклларини эслаб қолиб гаплар таркибида ишлатиш малакаси, сўзларни ўзаро боғлашда янгитанишилган боғловчи воситалардан фойдаланиш малакаси, боғланишли нутқ малакаси ва ҳоказо. Нутқнинг ўсганлик даражаси ҳам шу каби малакаларнинг шакланган ёки шакланмаганлигига қараб аниқланади. Ю.В.Ганьшинанинг изоҳлашича, нутқий малака – бу қуйидаги параметрлар асосидаги операциялар: онгнинг иштирок этмаслиги, тўлиқ автоматиклик, тил меъёрларига мослик, меъёрий суръат (тезлик), бажаришнинг барқарорлиги» [3].

Сўз, сўз шакллари, гап турларини ўқувчилар нутқига олиб кириш, фаоллаштириш учун маҳсулдор (продуктив) нутқий машқлар, Н.Н.Коробова таъкидлаганидек, нутқий амалиётни [4] ташкил этиш лозим бўлади.

Ўқувчилар бошланғич синфларда ўқиш, математика, табиат, мусиқа, тасвирий санъат, меҳнат ва бошқа ўқув фанлари дарсларида, айниқса, ўқиш дарсларида ўқиладиган бадиий асарлар, илмий матнлар сўз бойлиги устида ишлашда муҳим аҳамият касб этади. М.Р.Львов манбалардан олиб келтирган маълумотларга кўра, 7 яшар болалар 3 мингтадан 7 мингтагача, мактабни битириш даврига келиб эса 8 мингтадан 15 мингтагача сўз ўзлаштирадидлар. Демак, ҳар куни ўқувчининг сўз бойлигига 5–8 та сўз келиб қўшилади. М.Р.Львов келтирган ҳисобларга қараганда, мактабда рус тили дарслари орқали 8 мингтадан 15 мингтагача бўлган янги сўзларнинг ярмидан кўпи эгалланади. Ҳар бир она тили

дарсида 3–4 та янги сўзни режалаштириш нормал ҳолат саналади. Бунга сўзнинг кўп маънолилиги, эмоционал бўёғи, бирикувчанлиги, қўлланиш хусусиятлари кўшилса, бу миқдор 5–6 та бирликка кўтарилиши мумкин [5].

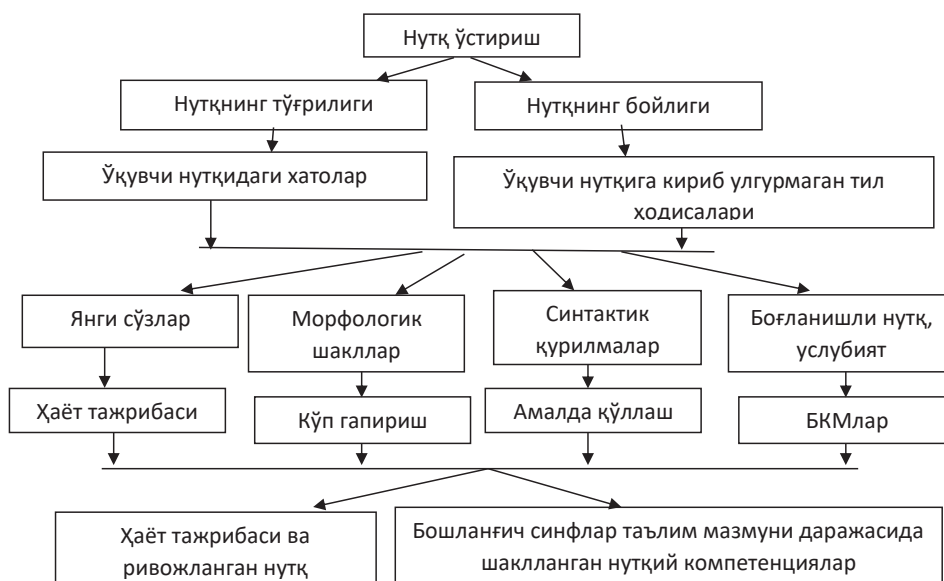
«Она тили о‘қитиш методикаси» дарслигида нутқ ўстириш мазмуни хусусида куйидаги аниқ тавсияни ўқиш мумкин: «Ҳар қандай нутқнинг мазмуни, материали бўлиши лозим. Бу материал қанчалик тўлиқ, бой, қимматли бўлса, унинг баёни шунчалик мазмунли бўлади. Шундай экан, ўқувчилар нутқини ўстиришнинг иккинчи шарти нутққа оид машқларнинг материали ҳақида, бола нутқи мазмунли бўлиши учун ғамхўрлик қилиш ҳисобланади» [6].

Одатда, таниш сўзлар, таниш, ўзлашиб кетган грамматик воситалар доирасида ўтказиладиган савол-жавоблар, “ҳикоя қилишлар” нутқни ривожлантирмайди. Шу нарса қоида қилиб олинadиган бўлса, дарсада аввал лексик ва грамматик материаллар устида иш олиб бориш, сўнг бу ишлар пировардида нутқий машқларни ташкил этиш, назорат қилиб бориш маъқул бўлади. Нутқ маҳсулини яратиш жараёнида фаоллаштириладиган янги сўзлар, нотаниш морфологик шакллар, синтактик қурилмалар, ушбу қурилмаларни юзага келтиришда иштирок этадиган боғловчи воситалар, нутқий этикетлар миқдори, уларнинг ўқувчилар томонидан эгалланганлик даражаси бажариладиган ишлар кўламини белгилаб беради.

Маҳсулдор нутқий фаолият мустақилликни талаб этади: айни шу жиҳати билан улар репродуктив, айниқса, рецептив характердаги нутқий фаолиятдан ажратиб, фарқлантириб туради, нутқ ўстириш, машқларнинг турларини, уларнинг бошқа машқларга нисбатини тўғри белгилаш учун асос саналади. Нутқ ўстириш мазмуни ҳам ушбу нутқий фаолият турларига, нутқий машқларнинг характерига монанд белгиланади, сўзлашув услубига оид тил ҳодисаларини нутққа олиб кириш таъминланади. Таълим мазмунида адабий тилга хос бадий, илмий, сўзлашув услубга оид билимларни ўргатиш режалаштирилмоғи даркор. Она тили дарсларининг алоҳида босқичида махсус ташкил этиладиган маҳсулдор, қисман, репродуктив нутқий машқлар (гап тузиш, матн мазмунини қайта ҳикоя қилиш, баён, ҳикоялаш, матн яратиш, иншо) шу мақсад учун хизмат қилади. О.О.Харченко айтганидек, матнга доир компетенцияни (текстовая компетенция) [7] эгаллаш содир бўлади, айни пайтда матндан ташқари чиқилади. Айрим методист олимлар баён ва иншо мавзуларини ҳам нутқ ўстириш мазмунига (лингвистик асосларга) киритадилар.

Юқорида баён этилган мушоҳада ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда нутқ ўстиришни куйидаги модель (структура) кўринишида

тасвирлашимиз мумкин.

Нутқ ўстириш модели (структура)

Таълим қорақалпоқ ва ўзбек тилларида олиб бориладиган бошланғич синфлар ўқувчиларининг нутқини ўстириш мазмуни юқорида баён этилган тавсиялар шаклига келтирилмоғи, боғланишли нутқини ўстириш сари йўналтирилмоғи лозим, деб ўйлаймиз. Ўқувчиларнинг боғланишли нутқини ўстириш деганда асосан гапларнинг ўзаро мантиқий изчилликда бўлиши, боғловчи воситаларнинг қўлланиши, мавзунинг очилиши, тўлиқ ёритилиши тушунилади. С.В.Юртаевнинг «Влияние тенденции речевого развития на организацию образовательного процесса» мавзусидаги мақоласида нутқ ўстириш мазмуни дастурий талаблар даражасида умумлаштириб кўрсатилади [8]. Ушбу дастурий талабларда матннинг таркибий қисмлари, қурилиши алоҳида ўрин тутди. Бунда абзац, гаплар гуруҳлари, маъновий қисмлар устидаги ишлар; нутқни таҳрир қилиш каби масалалар ўз ифодасини топади.

Ўқитувчининг ўқувчилар нутқини ўстириш билан боғлиқ асосий фаолияти юқоридагилар билан чекланмаслиги керак. Н.И.Политова ўқувчиларнинг боғланишли нутқини ўстириш муаммолари ҳақида изланар экан, гап, матн устидаги барча ишлар жараёнида уларнинг фикрлаш фаолиятини фаоллаштириш зарур, деган хулосага келади [9]. Демак, ушбу йўналишдаги ишлар ҳам таълим мазмунида ўз аксини топиши лозим.

Муайян сўзлар, сўз шакллари ва синтактик қурилмалар ўқувчиларнинг нутқ тажрибасига сингиб улгурган бўлса, она тили дарсларида шу тушунчалар билан боғлиқ мавзу бўйича ўтиладиган назарий маълумотлар уларга нима мақсадда берилади, бундай вазиятда

нутқни ўстириш деганда нимани тушуниш керак, деган ҳақли савол туғилади. Саволга жавоб бериш учун қуйидаги уч масалани ўрганиб чиқиш тақозо қилинади:

1) ўқувчилар оғзаки ва ёзма нутқида беҳато ва хатолар билан ишлатиладиган, шунингдек, улар фойдаланмайдиган тил ҳодисаларини аниқлаш;

2) «Ана тили» ва «Она тили» дарсликларидаги машқ материалларида болалар дуч келадиган таниш, яхши ўзлашмаган ёки нотаниш тил ҳодисаларини (лексика, морфологик шакллар, синтактик қурилмалар, улар билан боғлиқ равишда тиниш белгилари) ажратиб чиқиш;

3) ўқувчиларнинг нутқ тажрибаси ҳамда «Ана тили» ва «Она тили» дарсликларидаги назарий маълумотларда морфологик шаклларнинг айтилиши ва ёзилиши, қўлланиши ҳақида, синтактик бирликлар юзасидан бериладиган билимларга бўлган эҳтиёж ва заруриятни белгилаб олиш.

Хуллас, нутқ ўстиришнинг вазифаси ўқувчиларни ҳаётда (турмушда) бўладиган мулоқотга (коммуникацияга) тайёрлашдир. Бу тайёргарлик, бир томондан, лексик жиҳатдан бўлса, иккинчи томондан, грамматик жиҳатдан, учинчи томондан, бевосита коммуникация малакаларини эгаллаш, ахлоқий тарбия топиш жиҳатидандир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ona tili o'quv fanidan milliy o'quv dasturi. 2022–2023 o'quv yili. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 5–8-betlar.

2. Никитина Г.Г. Обучение младших школьников творческим работам на основе интеграции языковой и литературной подготовки. Составление рассказа по серии сюжетных картинок. // Начальная школа. – 2007. – № 5. – С. 55–57.

3. Ганьшина Ю.В. Формирование культуры речи младших школьников на литературном материале: Автореф. дисс. ... канд. педнаук. Рязань, 2007. – 28 с.

4. Коробова Н.Н. Речевое развитие младшего школьника // Начальная школа. – 2008. №10. – С. 44–46.

5. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников: Пособие для учителя. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1985. – 176с.

6. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. -T.: Noshir, 2009. - 163 b.

7. Харченко О.О. Через постижение «тайн языка» – к текстовой компетенции // Начальная школа. – 2007. – № 5. – С. 36–43.

8. Юртаев С.В. Влияние тенденции речевого развития на организацию образовательного процесса // Начальная школа. – 2007. – № 5. – С. 29-35.

9. Политова Н. И. Развитие речи учащихся начальных классов на уроках русского языка: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1984. – 191 с.